

Dilema komunistického vedca

Zamyslenie nad listom deviatich mikrobiológov

Ladislav Kováč

Treba uvítať, že Bulletin Čs. mikrobiologickej spoločnosti list deviatich slovenských mikrobiológov uverejňuje. Z dvoch dôvodov:

Prvý: List je dobrou ukážkou kultúrnej dedičnosti. Vo svojej prednáške, ktorá vyvolala rozhorčenie signatárov listu, som hovoril o dynamike génov; na význam kultúrnej dedičnosti som poukázal nedostatočne, iba v niekoľkých záverečných vetách. Preto list považujem za vhodný doplnok svojej prednášky a odteraz aj za jej súčasť. List je demonštráciou, ako sa názory, hodnoty, životné stratégie - Dawkinsove „memy“ - prenášajú z učiteľa na žiakov, z jednej generácie na druhú.

Obsah listu ma, pochopiteľne, prekvapil. V mojej prednáške totiž vôbec nešlo o Pavla Nemca (tak ako nešlo - mimochodom - ani o Libora Ebringera). Preto som Nemca nikde nomenoval. Okrem toho by čitateľ v mojom texte márne hľadal dôkaz, že som ho „ohováral a urážal“, ako tvrdia deviaty ctení vyznavači „najvyššieho etického princípu civilizovanej spoločnosti“. Keď však už signatári dali meno na verejnú známosť, konštatujem, že to bol naozaj Pavol Nemeč, s ktorým som viedol 30. októbra 1973, cez prestávku spoločného zasadnutia vedeckých kolégií ČSAV a SAV, rozhovor, čo som vo svojej prednáške zreprodukoval. Ako ukážku životného postoja, ktorý býva občas považovaný za biologicky odôvodniteľný a opodstatnený. V snahe nehovoriť všeobecne, použil som konkrétny príklad - nie osoby, ale postoja - na to, aby som na ňom demonštroval, v čom je takýto postoj nebiologický. A neľudský.

Pohovorme si teda o Pavlovi Nemcovi. Zhodujem sa so signatármi, že k jeho osobným vlastnostiam patrilo vo vzťahu k ľuďom z jeho blízkeho okolia „priateľstvo, tolerancia, snaha pomáhať“. Ale musím potvrdiť aj to, čo mi o ňom povedal prvý signatár a zrejme aj autor listu (navštívil som ho pred pár dňami, hneď ako sa mi list dostal do rúk, aby sme si o liste, ale popri tom aj o našich pohľadoch na svet, podiskutovali): Nemeč mal na situáciu a praktiky normalizačného Temna jedny názory v súkromí a iné na verejnosti. Vrchného normalizátora československej vedy Jána Zelinku nenávidel a ohováral za jeho chrbtom, ale zároveň mu po celú dobu sekundoval - nebolo málo tých, čo oboch považovali po desaťročia za akési duchovné dvojčičky, v rečiach i činoch. Dodávam k tomu - o tom sme už s kolegom Kettnerom nerozprávali, ale odvodzujem to zo svojich viacerých rozhovorov s Pavlom Nemcom - že Nemcovým svetovým názorom nebol marxizmus, ktorý tak bojovne propagoval vo svojich vzdelávacích článkoch o biológii. Aký bol jeho svetový názor? Nenachádzam preň inú charakteristiku: bol to cynizmus. Onen známy cynizmus reálnych komunistov: totalitná mizéria je tu na doživotie a podľa toho sa treba zariadiť.

Vo faktoch sa teda so signatármi zhodujeme. Líšime sa v hodnotení; či skôr: v hodnotách, ktoré vyznávame. Slovensko, ktoré sa po rozbití Československej republiky prepadlo do fázy politickej puberty, prechádza prechodnými - a preto márnymi - pokusmi o reštauráciu autoritatívneho režimu. V tejto situácii časť inteligencie, najmä tá s komplexami menejcennosti alebo paranoidná, začína obnovovať také stratégie prežívania, ktoré sa jej osvedčili za komunistickej éry: pretváрку, prispôsobovanie sa,

nadbíhanie mocným. Tak ako vtedy, aj dnes sa stávajú tí, ktorí tieto stratégie odmietajú a odsudzujú, objektmi klebiet, odporu a nenávisť. Boli to stratégie selektované a teda adaptívne: za komunizmu a prechodne i za mečiarizmu. Je však isté, že po dozretí demokracie na Slovensku skončia tieto mémy (a im odpovedajúce inštitúcie) v slepej evolučnej uličke a že sa nepodarí preniesť ich vo väčšej frekvencii na nasledujúce generácie.

Bez ohľadu na úmysly signatárov - niektoré mená pod listom ma prekvapili - ich list chtiac-nechtiac kopíruje dobový kolorit z čias najtuhšej husákovskej normalizácie. Človeku sa ani veriť nechce, že sa na Slovensku opakuje po 22 rokoch temer rovnaký príbeh. Približne v tú istú dobu, ako sa odohral rozhovor, čo som v prednáške reprodukoval, uverejnil som v Bulletinu Čs. spoločnosti biochemické pri ČSAV a Slovenskej biochemickej spoločnosti pri SAV (roč. 3, č. 1, 1974) článok „O potrebe nemolekulárnej biológie: Nobelovu cenu za fyziológiu a medicínu dostali etológovia“ (z Bulletinu ho tiež prevzali Chemické listy). V čisto odbornom texte informoval som o povahe významu oceneného bádania. Zanedlho na to bola pražská redakcia Bulletinu prinútená uverejniť „Stanovisko Ústredného výboru Slovenskej biochemickej spoločnosti pri SAV“ k tomuto článku. Rovnako ako list mikrobiológov, vyjadrenie Stanoviska bolo celkom od veci. Ja o voze, oni o koze. Z dôvodov pochopiteľne naprosto mimoodborných, predseda tohoto Ústredného výboru (nemýliť si s Ústredným výborom KSČ!), môj nástupca vo vedení katedry biochémie, Ján Zelinka a ním zastrašení spoluvýborníci v Stanovisku konštatujú, že „článok je ideologicky a politicky závadný“ a „je orientovaný jednostranne na vedecké výsledky v kapitalistických štátoch a vedu v socialistických krajinách ostentatívne ignoruje“. „Podobne je zrejme autorovo ignorovanie vedeckého svetového názoru - dialektického a historického materializmu a triednych hľadísk, keď píše: 'Do popredia sa dostáva naliehavo potreba porozumieť človeku.'“ Ďalej už stanovisko len cituje najbojovnejšie časti z Poučenia z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ, počínajúc konštatovaním, že „československé udalosti potvrdzujú, že v ideologickej oblasti nemožno v žiadnom prípade ustupovať pred buržoáznou ideológiou, s ktorou nemôže byť kompromisu“. (Vtedy bolo v móde schovávať sa za ideológiu, nie za etiku.) Signatári Stanoviska konštatujú, že ho zhotovili „pre poučenie najmä našej mladej generácie biochemikov“, a to preto, „aby mladí vedeckí pracovníci v budúcnosti znovu nedoplácali na politické a ideologické chyby niektorých politicky nezodpovedných vedeckých a pedagogických pracovníkov“.

Zrejmy je druhý význam vyhlásenia deviatich mikrobiológov: Na Slovensku z aktuálnej potreby, v Českej republike už našťastie len z historických dôvodov, by bolo žiaduce analyzovať spôsoby, akým sa inteligencia adaptuje na totalitný systém. Každý z nás stál pred dilemou. (Nazývam ju „dilemou komunistického vedca“ a považujem ju za podobný typ sociálnej dilemy, ako je dilema vážna alebo spoločného pasienka; je mojou ambíciou ju aj matematicky formalizovať.) Boli sme, a na Slovensku sme naďalej, psychologickým a sociologickým laboratóriom; škoda to nevyužiť. Navrhujem, aby sa na stránkach Bulletinu Čs. mikrobiologickej spoločnosti otvorila diskusia na túto tému. Rád by som ju zahájil ukázkami zo svojich denníkových záznamov z normalizačnej doby. Vybral som niektoré, čo sú v priamom vzťahu k obsahu listu deviatich mikrobiológov. Dnes sa nám o téme ľahšie uvažuje a mnohé javy by som popísal komplexnejšie. Aby si však pôvodný text zachoval hodnotu laboratórneho protokolu, nič som na ňom nemenil. Len tam, kde je text redundantný alebo kde sú osobné údaje, ktoré zatiaľ - s ohľadom na žijúcich ľudí - nechcem zverejňovať, sú vynechávky, vyznačené tromi bodkami v zátvorke.

1. novembra 1973

(...) Zúčastnil som sa spoločného zasadnutia chemických kolégií, ktoré sa konajú raz-dva razy do roka. Vidieť na nich zreteľný rozdiel medzi Čechmi a Slovákmi: Na slovenskej strane agresivnosť a demagógia predsedu slovenského kolégia Gažu (...), na českej strane pokus o kamuflovanie lojality s týmto politickým systémom, spojený s otrávenosťou a so strachom a zbabelosťou pred slovenskou agresivitou. Ako jeden bod spoločného jednanja mala byť diskusia o výchove vedeckých pracovníkov. Povie k tomu inteligentný úvod riaditeľ Ústavu fyzikálnej chémie ČSAV: Na vedu sa možno pozerat' buď ako na výrobnú silu, alebo ako na súčasť nadstavby, asi ako na kultúru a šport. Filozofi sa, zdá sa, dohodli, že veda je u nás nadstavbou a že má vážne spoločenské - zdôrazňuje: spoločenské a nie ekonomické - poslanie. Z tohto hľadiska potom analyzuje, či veda môže, podobne ako to robí napríklad šport, dôstojne reprezentovať túto krajinu. Vychádza mu, že nie.

K tejto analýze, ktorá nemusí byť ani pravdivá ani vyčerpávajúca, ale je efektná svojou logikou, sa pripojí svojim diskusným prejavom Gažo, o tom, ako v období vedecko-technickej revolúcie budeme vedu veľmi potrebovať, ako treba, aby šli naši odborníci do rezortného výskumu atď. Triviálne táraniny. – Celkom správne zakončí túto neplodnú, zbytočnú diskusiu predseda českého kolégia Herout. Radšej sa potom popijú víno a rozprávajú vtipy.

Náhoda chcela, a nedalo sa tomu vyhnúť, že som musel dopoludnia, ešte pred zasadnutím, sedieť jednu hodinu s Pavlom Nemcom. Na inom mieste svojich poznámok som sa už venoval analýze tohoto človeka, o ktorom sa Kutlík vyjadril ako o „malom synovi veľkého otca“. /Tu potom nasleduje záznam rozhovoru, ktorý som vo svojej prednáške reprodukoval./ (...)

Pavol Nemeč je, pochopiteľne, na úväzok tiež konzultantom Výskumného ústavu potravinárskeho a školiteľom tamojších ašpirantov. Jedným z jeho ašpirantov je muž menom Behúň - predseda strany na ústave, vedúci oddelenia. Človek, ktorý sa o ašpirantúru už päť rokov pokúša; témou, čo mu zadal školiteľ, bolo hľadanie fytoncídov - pseudoprotblém, ktorý bol v Rusku módny pred 20 rokmi.

Do tohto ústavu bol prijatý môj spolupracovník Šubík po tom, čo musel (...) odísť z univerzity. Za pol roka tento ambiciózný a nesmierne pracovitý chlapec v ťažkých podmienkach, bez laborantky, urobil tri publikácie. Dobré práce, jedna z nich si zaslúži byť uverejnená v najlepšom zahraničnom časopise. Spoluautorom všetkých troch prác je, pochopiteľne, jeho nadriadený šéf, pán Behúň. Ten sa k nemu tiež správal milo, všetko možné mu sľuboval, len chcel na ňom, aby tieto výsledky dal tiež do záverečnej správy o výskume. A tak Šubík napísal za Behúňa celú záverečnú správu (...).

Tým sa ambície pána Behúňa celkom saturovali. O práci nemá šajn a po publikovaní dokonca niekde v zahraničí nijak zvlášť netúži. Nuž vybral sa na ústredný výbor strany po informáciu, či Šubík, ako vylúčený straník, môže publikovať. K svojmu potešeniu sa dozvedel, že nesmie - dokonca pán, čo má ich ústav na ÚV na starosti, vyslovil prekvapenie, ako to že na ústav prijali vylúčeného zo strany a on o tom nič nevie - a hneď to aj Šubíkovi oznámil. Práca by prípadne mohla uzrieť svetlo sveta, ale bez Šubíkovho mena. (...) V takejto situácii reční Gažo o tom, ako kvalifikovaní odborníci by mali ísť pracovať do rezortných ústavov; diletant Nemeč robí profesora a čelného predstaviteľa slovenskej vedy; a zatiaľ talentovaní mladí ľudia ireverzibilne hynú.

Pritom mi dnes iná pozoruhodná postava, profesor Kutlík, ktorý spolu so mnou žije v peziňskom vyhnanstve, daroval svoju monografiu „Včasná diagnostika rakoviny pochvy“. Kniha perfektná, s dokonalými histochemickými obrázkami. (...) Čosi,

urobené dokonale, tým spôsobom, ako môže robiť iba človek, pre ktorého veda (...) je predstaviteľná iba ako činnosť, robená precízne, spoľahlivo a dovedená až k logickej a technickej kráse. To je jeden z dôvodov, prečo Kutlík, pedant a muž prísnych etických a odborných nárokov, musel skončiť ako vyhnanec v pezinskom blázinci (...)

Všetko to, čo som tu vylíčil, smutno spolu súvisí. Ilustruje ten zreteľný fakt, že zdanie kultúrneho národa nám dáva iba naša koexistencia s Čechmi. Vo svojej podstate sme nevzdelanou sedliackou masou a každý, kto v tejto situácii usiluje o čokoľvek viac, musí byť nakoniec zákonite ubitý a potopený.

29. novembra 1973

Ak som si pred niekoľkými dňami zapísal (...) niekoľko hanlivých slov na „malého syna veľkého otca“ Pavla Nemca, neznamená to, že jeho úloha v rozvoji či brzdení slovenskej vedy bude históriou posúdená jednoznačne negatívne. Alebo pozitívne. Pavol (alebo, ako sa o ňom Česi vyjadrujú, Pavůl) Nemeč (...) vybudoval na technike dobrú katedru. Až na výnimky získal si za asistentov ľudí schopných a vari väčšinou aj charakterných; dokázal dokonca kryť ľudí typu Betinu, ktorí boli silno veriaci a svojim náboženským cítením sa ani netajili. Z jeho podnetu dokázali títo ľudia napísať aj dobré popularizačné knižky. Na katedre vzniklo niekoľko dobrých, svetovo uznávaných prác. Každý z mladých učiteľov mohol ísť na študijný pobyt do cudziny; ešte teraz, v dobe krajne nepriaznivej, je v Amerike na študijnom pobyte Drobniča. Daň, čo títo ľudia zaplatili za možnosť rastu a samostatnej práce nebola veľká: Občas Nemca pripísali na svoje publikácie. Pomohli mu k titulu člen-korešpondent a k štátnej cene Slovenskej socialistickej republiky. Keďže Nemeč neovláda jediný cudzí jazyk - ani nemčinu nie! - mali aj z tejto jeho neznalosti úžitok: Jozef Balán ako osobný tlmočník scestoval s Nemcom polovicu sveta. Zámienkou pre cesty do exotických krajín bol zber vzoriek pôd pre izoláciu mikroorganizmov produkujúcich antibiotiká.

Čo musel robiť Nemeč, aby všetko bolo tak, ako bolo? Obracať kabáty. Podliezať mocným. Hrať „skromného“ polyhistora. Vyhovovať najrozmanitejším protekciám. Byť politickým demagógom. Písať marxisticky uvedomelé ošvetové články.

Na druhej strane sa môžem pozrieť z podobného hľadiska na seba a svoju prácu. Tiež som vybudoval katedru. Tiež som si vybral za spolupracovníkov schopných ľudí a robil všetko, aby som zaistil ich prácu a ich odborný rast. (...) Nepísal som marxisticky uvedomelé články, neohýbal som sa, nepodliezal som. Chcel som vylepšovať prírodovedeckú fakultu a slovenskú vedu rečami a kritikou pri najrozmanitejších príležitostiach, a najmä osobným príkladom...

A výsledok? Katedra viac neexistuje. Najschopnejší museli z nej odísť a možnosti odborného vývoja niektorých z nich (Šubík!) sú odteraz nepatrné. Nikto z nich sa nedostal na štúdium do cudziny. Stavajú vysoké ciele, pre väčšinu nedosažiteľné, urobil som mnohých ľudí nespokojnými a nešťastnými. Sám nemám možnosť odborne pracovať a moja vedecká kariéra je možno celkom u konca...

Ibaže je treba vidieť ešte inú stránku veci. Svojimi aktivitami i svojim osobným príkladom usiloval som sa o to, aby u nás zavládli normálne pomery: Aby ľudia boli na miestach, na aké patria svojimi schopnosťami. Aby sa veda robila pre radosť a pre prospech spoločnosti. Aby školy šíрили múdrosť a lásku k slobodnému mysleniu. Zatiaľ čo Nemeč svojím šplhúnstvom, svojou demagógiou i svojim diletantizmom pomáhal udržovať a konzervovať tento nehumánny a prehnitý politický systém. Zrádza to, čo je - bez páťosu a bez preháňania - povinnosťou vedca: slúžiť myšlienkovému pokroku, a to za každú cenu. V tejto dobe uspeli Nemcovia a nie Kováčovia nie preto, že by nemcovská životná stratégia bola správna a kováčovská zlá, ale preto, že práve

Nemcovia nesú za stav duchovnej biedy a politického otroctva, v akej sa táto krajina nachádza, priamu zodpovednosť. Veda má humanizujúcu funkciu a kredit musí patriť tým, čo sa o uskutočnenie tejto funkcie usilovali, aj vtedy ak neuspeli. Argumentovať tým, že práve Nemcovia so svojou bezzásadovou prefíkanosťou a egoizmom prispejú k rozpadu tohoto stupídneho systému tým, že umožnili vyrásť vzdelaným ľuďom, ktorí čoraz priamejšie a nekompromisnejšie budú atakovať režim, nijako nemožno. Aj vďaka Nemcovi a jemu podobným, tým odborne slabým Čechom čo by v Čechách, krajine so starou tradíciou vzdelanosti, neuspeli a preto robia kariéru na Slovensku, môžeme mať u nás také absurdné pomery, ako máme. (...)

Koniec-koncov i ja som robil kompromisy, i ja som taktizoval. Ibaže moja taktika nepochodila, tak, ako nepochodila tisícok ľudí, ktorí sa u nás, s väčšími či menšími kompromismi, pokúsili o tvorbu trošilinku normálnej spoločnosti.

1. novembra 1974

/Analýza inej osobnosti slovenskej vedy./

(...) Je predsedom strany na ústave. Ak v strane ostal a zastáva dokonca takúto funkciu, znamená to minimálne, že pri previerkach doznal, ako s nadšením vítal sovietske vojská v auguste 1968. Znamená to, že v rôznych stranických výboroch disciplinované hlasoval za vylúčenie mnohých kvalitných ľudí z akadémie vied. Znamená to, že priateľsky a konformne vychádza s desiatkami lumpov, čo sú dnes pri moci. (...) No je osobne veľmi dobrý človek. Je kultivovaný, vzdelaný. Skromný - hádam až priveľa. Do značnej miery je to jeho zásluha, že na jeho oddelení môžu pracovať nielen Kužela, ale aj Kolarov. A dovoľuje im venovať sa štúdiu mitochondrií, hoci jeho vlastná orientácia je imunologická a oddelenie by sa malo venovať chemoterapii nádorov. Nerobí to zo zisťovania, aj keď ho chlapci občas pripíšu na kvalitné publikácie. Robí to, lebo im praje, lebo sa teší z toho, že mladší ľudia môžu robiť. (...)

Ako súdiť takých ľudí? Čo z mojej problematickej morálnej pevnosti, vďaka ktorej museli Kužela a Kolarov odísť z katedry?! Ja som ich síce, ako ich učiteľ, vyformoval vo vedecké osobnosti i vštepoval do nich určité princípy vedeckej etiky - medzi inými i radosť z práce a pocit solidarity - no v dnešnej situácii by som im nielen nedokázal zaistiť možnosť pracovať, ale skôr naopak. (...)

Ťažko, preťažko bude budúcnosť súdiť ľudí, ktorí žili v tejto zlej dobe.

Ja iba jedno viem a od toho nesmiem ustúpiť: Povinnosťou učiteľa ostáva vždy, za každú cenu, učiť študentov samostatnému mysleniu, vychovávať ich v tradíciách hodnôt svetovej kultúry, kultivovať v nich idealizmus a naopak nepripustiť sklony ku konformizmu a cynizmu. To som robil do posledného dňa svojho pobytu na univerzite a to som musel urobiť i za cenu úplnej likvidácie katedry, ktorú som viedol. Keby som bol býval vedúcom nejakého výskumného ústavu, bolo by možné uvažovať o morálnom ospravedlnení kompromisov alebo lží, robených v „záujme veci“. Na škole nie.